

Проф. др ДРАГОЉУБ Р. ЖИВОЈИНОВИЋ

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И ЦРНА ГОРА 1914 — 1918. ГОДИНЕ

Досадашња ограничена проучавања политике Велике Британије према проблему Црне Горе и њеном одржању као независне државе током светског рата и након његовог завршетка указала су на недоследно држање британске владе према малој балканској држави и њеном владару у преломним годинама њеног постојања. Поред тога, у питању је карактеристичан пример односа једне велике силе, угрожене у свом империјалном постојању, с једне, и мале, а уз то по уверењу многих дискредитоване државе, с друге стране. У британском приступу балканском, па и црногорском проблему, приметни су различити садржаји: начело народности, иако не потпуно доследно, легитимизам, империјални и стратегијски интереси који су често занемаривали основне потребе и тежње Црне Горе и њене династије. Британски политички и војни кругови пружали су, иако уздржано, политичку и материјалну подршку Црној Гори све док је она, ма колико ограничено, доприносила савезничким ратним напорима. Али су и тада политика Црне Горе, њене територијалне претензије и држање краља Николе Петровића-Његоша изазивали критику у политичким круговима и јавном мњењу Велике Британије. Такав однос добио је своје потпуне облике и садржај у току рата, кад су британска дипломатија и јавно мњење заузели према Црној Гори и њеном владару отворено непријатељски став. Окупација северне Албаније, одсуство воље за борбу и капитулација у јануару 1916. године потврдили су већ од раније изражене сумње да је црногорски двор одржавао тајне односе са Централним силама, пре свега Аустро-Угарском. Отуда није никакво чудо што су британски политички кругови први заузели становиште да се црногорско питање може решити на радикалан начин — уједињењем Црне Горе

и Србије. Уклањање династије Петровића представљало је први корак у томе. Такво уверење и политика сукобљавали су се са начелом легитимизма, чији је Велика Британија дуго била упорни протагониста и заштитник.

Сумњичења су отпочела још пре него што је рат отпочео. Британски посланик на Цетињу, гроф Џон де Салис, упозорио је у више наврата на краљево неискрено држање у данима након уручења аустроугарског ултиматума Србији (23. јул). Краљево држање Салис је објаснио његовом намером да не заоштрава сукоб с Аустро-Угарском, мада је на то био принуђен реакцијом јавности и расположењем у Народној скупштини. Ноту министарства иностраних дела о објави рата Аустро-Угарској, уручену посланицима 6. августа 1914. године, Салис описује као „неискрену и без суштинских аргумената”. Поред тога, тврдио је да је аустроугарски посланик Ото понудио Црној Гори Скадар у замену за њену неутралност у сукобу између Аустро-Угарске и Србије. Предлог је одбијен тек након оштрог упозорења италијанске владе да Скадар није био аустроугарски посед. Већ тада је Салис упозорио да је ширење у Албанији један од главних циљева Црне Горе и да она од тога неће одустати.¹

У септембру 1914. године Салис је изнео нове оптужбе на рачун црногорске владе и двора. Тврдио је да је краљ Никола дуго одбијао да предузме напад на аустријске положаје и да је тек под притиском Русије и Србије пристао да упути трупе према Сарајеву. Оклевање приписује жељи краља Николе и престолонаследника Данила да играју двоструку игру: нади у немачки успех, који би искористили да пошаљу трупе у Скадар; неактивност је цена за аустријску сагласност са таквим намерама. У Форин офису су прихватили такву Салисову оцену о двострукој игри, али су одлучили да је за неко време занемаре.² Кад је црногорска влада средином октобра 1914. године повукла свог изасланика у српској Врховној команди, Форин офис је настојао да се спор што пре изглади. Артур Николсон, стални подсекретар, назвао га је „глупим сукобом” и предложио да се подржи француски захтев да се две силе заједнички заложу да Црна Гора сарађује са Србијом и не доводи у питање сарадњу између њих. Лорд Едвард Греј, секретар за иностране послове, сагласио се са предлогом, па је Салис упозорио Петра Пламенца, министра иностраних дела, на неопходност сарадње две земље. Пламенац је обећао да ће Црна Гора подржавати Србију својим снагама и да неће предузимати операције у Албанији све док Аустро-Угарска не буде поражена. У Форин офис-

¹ Салис Греју, Цетиње, 8. VIII 1914. Foreign Office 371 General Correspondence, серија 51838/51838. Public Record Office, Лондон. У даљем тексту као F. O. 371; Н. Ракочевић, *Црна Гора у првом светском рату 1914—1918* (Цетиње 1969), 32—46.

² Салис Греју, Цетиње, 21. IX 1914. F. O. 371, 46533/51613.

су су поверовали да ће се црногорска влада придржавати обећања.³ Изгледало је да је неспоразум изглашен и сарадња осигурана.

Истовремено, британска влада је прихватила захтев да Црној Гори упути материјалну помоћ. Адмиралитет се сагласио да британски брод превози ратни материјал из Марсеља и да сноси трошкове, иако не за читаво време трајања рата.⁴ Крајем октобра 1914. године британска влада је понудила да плати превоз пет хиљада црногорских резервиста из САД и Канаде, као и три хиљаде тона кукуруза.⁵ Одмах након избијања рата Греј је тражио од Џорџа Бјукенена, британског амбасадора у Петрограду, да испита да ли Русија пружа финансијску и материјалну подршку Црној Гори и Србији. Иако се помоћ није тражила од британске владе, она је била спремна да је пружи.⁶ То показује да је британска влада била расположена да Црној Гори пружи разноврсну, иако не обимну помоћ. То је било средство притиска, начин да је, у случају потребе, принуди на послушност.

У новембру 1914. године краљ Никола је тражио од британске и француске владе да искрцају трупе у Далмацији и продру ка Сарајеву; тиме би умањили аустријски притисак на српске трупе. Краљ је тврдио да је становништво Далмације било спремно да подигне буну. Салис је предлог приписао краљевим територијалним амбицијама, а не жељи да олакша притисак на српске трупе. Тврдио је да гласови о бунтовничком расположењу у Далмацији немају основа.⁷ Британска влада је била против свега што би црногорске трупе одвлачило од заједничких операција са српском војском против Аустро-Угарске.

Проблем који је приметно реметио сарадњу и изазивао подозрење и отпоре у британским круговима било је питање црногорских претензија у северној Албанији, пре свега у Скадру. Много тога представља наслеђе из претходних година, као и уверење да се Црна Гора није никад одрекла територијалног ширења у тим просторима. Британски отпор црногорским настојањима проистакао је из више разлога: жеље да Црна Гора сарађује са Србијом и не одваја своје снаге на споредно ратиште, потреба да се очува *status quo* у Албанији и одлука да не изазива италијанску подозривост представљају најважније разлоге.

³ Николсон Греју, 19. X 1914; Греј Салису, 20. X 1914; Салис Греју, Цетиње 26. X 1914. Исто, 61711/61711, 63823.

⁴ Адмиралитет Форин офису, 20. X 1914. Исто, 59402/59402. Форин офис је показао спремност да плати трошкове. У питању је био брод „Whitehead” од 1172 тоне носивости.

⁵ Montenegro. Annual Report 1914, Цетиње 23. XII 1914. F. O. 371, 10524) 10524.

⁶ Греј Бјукенену, Лондон, 17. VIII 1914. Further correspondence respecting the affairs of East central Europe II (Лондон 1920), 194.

⁷ De Grac Greju, Ниш, 16. XI 1914; Салис Греју, Цетиње, 18. XI 1914. F. O. 371, 61711/71786, 72796.

Британска влада је подржавала захтеве Србије и Француске да Црна Гора не предузима било какве иницијативе у погледу Албаније. Крајем августа 1914. године Греј је наложио Салису да од краља Николе тражи да не шаље трупе у Скадар пре него што обезбеди сагласност Италије за то; Греј је знао да Италија неће дати такву сагласност. У разговору вођеном 27. августа краљ Никола је уверавао Салиса да прилике у Албанији стварају тешкоће Црној Гори, изјавио да је саставио ноту великим силама о потреби окупације Скадра и тврдио да ће прихватити одлуку великих сила о судбини града после завршетка рата. Након дужег убеђивања краљ је спалио нацрт ноте и изјавио да о томе више неће говорити.⁸

Краљ Никола и чланови владе нису намеравали да одустану од својих планова у Албанији. У намери да покаже неопходност учвршћивања у северној Албанији и поседања одређених тачака, укључујући и Скадар, црногорска влада је у многобројним нотама описивала повреде и штете које су трпели њени грађани због држања племена и појединаца у Албанији. За неке од њих се говорило да их подстичу, наоружавају и плаћају аустроугарски агенти. У нотама се говори о упадима Албанаца на црногорску територију, убијању и крађи стоке, коришћењу испаша; питање слободе пловидбе Бојаном било је предмет многих нота упућених великим силама, док је плаћање транзитних такси и других намета изазивало велики отпор у Црној Гори; захтеви за обештећењем за одузете бродове и робу, поступање према Црногорцима у Медови, напади на бродове са робом, посебно храном упућеном у Црну Гору — чине садржај многих нота. Салис је тврдио да је иницијатива за све потицала из двора, а да се у новинама („Вјесник“, „Дневни лист“) отворено писало о „нашем Скадру“. У разговору са Салисом, у јануару 1915. године, Пламенац је приговорио да британска политика према Албанији представља „једину сметњу за остварење црногорских жеља“. Салис је одбацио такве приговоре и упозорио на неопходност да живи у миру са суседима. У Форин офису су садржај нота сматрали тривијалним, а неке тврдње потпуно неистинитим.⁹

Слање нота наставило се у пролеће 1915. године. Биле су различитог садржаја и захтева. У нотама које су приспеле током марта говорило се о убиствима и пљачки неких Црногораца у близини Медове, отпору католичких Арбанаса, превозу роба Бојаном за Црну Гору, одузимању бродова, припремама напада на Баковицу за који су, наводило се у ноти, аустријски агенти обезбедили пушке, муницију и топове, наметању лучке

⁸ Греј Салис, Лондон, 25. VIII 1914; Салис Греју, Цетиње, 27. VIII 1914. Исто, 38500/33184, 44161.

⁹ Салис Греју, Цетиње, 12. II 1915. Исто, 28249/28249. Доставља ноте из децембра 1914, јануара и фебруара 1915. године.

таксе и здравственој контроли у Пулају, на ушћу Бојане, од стране албанских власти и тврдило да такве мере имају за циљ да се спречи увоз хране у Црну Гору. Салис је заузео отворено непријатељски став према црногорским наводима. Већину приговора је сматрао неоснованим или непостојећим и проверавао их са комисијом конзула у Скадру. Сматрао је да их не треба узети у разматрање, уверен да Црна Гора подстиче сукобе, уместо да их избегава. Такво становиште је преовладало и у Форин офису, где се преко црногорских приговора и жалби олако прешло.¹⁰ У априлу је црногорска влада тврдила да су Малисори отели кукуруз упућен у Црну Гору са брода »White-head« у Медови и да су у Скадру запалили два брода натоварена гасом и нафтом за Црну Гору. Салис је проверио наводе изнете у ноти и закључио да су они неистинити.¹¹

У мају Салис је доставио нове црногорске ноте, међу којима је био и захтев црногорског конзула у Скадру Алексе Мартиновића од 3. априла за укидање лучке и здравствене таксе у Скадру и преглед бродских товарних листова у Пулају.¹² Крајем априла Пламенац је захтевао од Салиса да три силе предузму кораке да се Црна Гора спасе од глади. У питању је било укидање увозне царине од 12% и извозне од 5% на робу која се превозила Бојаном. Храна се задржавала у Албанији, што је значило да је Црној Гори претила глад. У ноти од 29. априла наводило се да ће Црна Гора применити силу уколико се то питање не реши повољно. Форин офис је прихватио захтев да се укину увозне и извозне царине, чиме је призната оправданост неких црногорских захтева.¹³ Салисов негативан став према црногорским захтевима изазивао је жучне критике у Цетињу. У суштини, заплети у вези с Албанијом и Скадром тек су почињали, без обзира на ранија уверавања краља Николе и Пламенца да их неће стварати.

Британска влада се успротивила руском предлогу да се Црној Гори обећа Скадар. У априлу 1915. године црногорска влада је упутила у Петроград генерала Митра Мартиновића да осигура руску сагласност за припајање Скадра. Његова је мисија довела до руског предлога да се Црној Гори обећа да ће Савезници подржати такве претензије. Греј је одбацио предлог. На ратном већу одржаном почетком маја у Никшићу разговарало се о повећању црногорских снага на албанској граници, што је наишло на отпор српске Врховне команде и генерала Боже Јанковића, начелника Врховне команде црногорске војске. Су-

¹⁰ Салис Греју, Цетиње, 2. IV 1915. Исто, 28249/60307.

¹¹ Салис Греју, Цетиње, 10. IV 1915. Исто, 28249/60309. У Форин офису су веровали да ће се стање побољшати.

¹² Лучка такса износила је пјастру по тони терета, а здравствени лист 16 пјастри.

¹³ Салис Греју, Цетиње, 11. V 1915. Ф. О. 371, 28249/72503.

коб се поново заоштрио око питања пловидбе Бојаном. Око 1500 тона кукуруза приспелог у Медову влада је желела да превезе у Црну Гору без плаћања царине; власти у Скадру су захтевале део жита за град, што је влада у Цетињу одбила. Салис је сматрао да је увоз кукуруза за Црну Гору на тај начин незаконит, па је предложио да се прихвати захтев из Скадра (200 тона). Почетком јуна Малисори су опљачкали магацин са кукурузом у Медови, а комисија конзула је утврдила да је њихов вођа Ват Мараша аустријски агент.¹⁴

Убрзо потом Салис је упозорио на могућност црногорске акције против Албаније, пребацивања трупа на тај фронт и слабљења снага на северу. Тражио је да се обезбеди уредно снабдевање Црне Горе храном, чиме је признао оправданост црногорских захтева. У Форин офису су закључили да је неопходно онемогућити црногорски упад у Албанију и осигурати пловидбу Бојаном.¹⁵ Одлука је донета са закашњењем. Већ 11. јуна црногорске трупе су заузеле Тарабош. Наредног дана влада је упутила савезницима ноту у којој је објаснила потребу да заузме неке тачке дуж Бојане и на граници у циљу да обезбеди слање хране у Црну Гору. Краљ Никола је уверавао Салиса да се трупе неће приближити Скадру, док је овај тврдио да је већ 11. јуна одлучено да се град што пре освоји. Отпор генерала Јанковића онемогућио је остварење такве намере, па је 17. јуна Пламенац званично обавестио савезничке посланике да црногорске трупе неће заузети неке тачке на левој обали Бојане; сличне изјаве понављале су се и наредних дана. До 26. јуна црногорске трупе су опколиле Скадар, заузеле Медову, а наредног дана ушле у град.¹⁶

Заузеће Скадра и потоњи продор црногорских трупа у унутрашњост Албаније изазвали су оштре протесте Савезника, међу којима су најоштрији били Енглези. Греј се још 14. јуна изјаснио против црногорског упада у Албанију и упозорио да ће то бити штетно по савезничку ствар. Црногорска влада и њени делегати (Јово Поповић, Андрија Радовић) уверавали су савезничке владе да трупе неће улазити на албанску територију, већ ће се ограничити на контролу саобраћаја на Бојани. У Форин офису нису веровали таквим изјавама, па је Џорџ Р. Клерк, високи функционер, забележио да британска влада мора да прибегне притиску да би црногорску владу приволела да држи трупе према Босни, а не да их пребацује у Албанију. Форин офис је захтевао од француске владе да подржи такве захтеве Цетиња. Француска влада је заузела уздржан став, што је изазвало нерасположење у Лондону.

¹⁴ Report on Montenegro for 1915, *gov.*, London 24. III 1916. F. O. 371, 57457/57457.

¹⁵ Салис Греју, Цетиње, 9. VI 1915. Исто, 28249/75586.

¹⁶ Н. Ракочевић, н. д., 71—77.

Вест о заузећу Скадра, која је стигла 28. јуна, изазвала је оштру реакцију, а у Форин офису су одлучили да Радовићу саопште да ће прекинути слање оружја и муниције и превоз резервиста из САД и Канаде у Црну Гору. Греј је улазак црногорских трупа у Скадар описао као „глупост и брзоплетост”. Уверавао је италијанског амбасадора 29. јуна да британска влада неће прихватити *fait accompli* у Албанији.¹⁷ Наредног дана Николсон је саопштио Радовићу, подсећајући га на његова ранија уверавања у супротно, да британска влада нема поверења у изјаве црногорске владе и да ће преиспитати став у погледу превоза резервиста и слања оружја и муниције, пошто „Влада Његовог Величанства није склона да обезбеђује људе и муницију за авантуре у Албанији”; то ће учинити само за борбу против заједничког непријатеља. Од Радовића се захтевало да то саопшти влади на Цетињу. Радовић је био изненађен таквим ставом и покушао је да себе оправда тврђом да нема никакве везе са тим.¹⁸

Истога дана, 30. јуна, црногорска влада је одговорила на упозорење Савезника да заузеће Скадра представља слабљење борбе против заједничког непријатеља. У ноти се истиче да она не намерава да повуче трупе са главног фронта и да ће операције у Албанији омогућити слање појачања трупама које се боре против Аустријанаца; операције у Албанији наставиће се само ако буде потребно.¹⁹ Првог јула Радовић је посетио Николсона и објаснио му да су црногорске трупе ушле у Скадар на захтев становништва да успоставе ред и мир, да је акција привремена и да „војска не би опростила краљу и влади да нису тако поступили”. Трећег јула Радовић је саставио изјаву за штампу у којој се истицало да је Црна Гора заузела Скадар у намери да заштити своју територију од делатности аустријских агената и пљачке. Заузеће Скадра олакшаће снабдевање Црне Горе, која трпи због блокаде.²⁰ Различити садржај изјава изазвао је нове сумње у праве намере и мотиве црногорске владе. Клерк и Николсон су одлучили да спрече објављивање Радовићеве изјаве са образложењем да Албанци немају начина да одговоре, а Савезници не желе да отварају расправу у јавности. Ипак, изјава Радовића појавила се 6. јула у »Times«-у.

Почетком јула Сазонов је предложио да се влади у Цетињу упуту оштра нота поводом њене акције у Албанији. Британска и италијанска влада прихватиле су, уз мање измене,

¹⁷ Греј Роду, Лондон, 29. VI 1915. F. O. 371, 77058/87480.

¹⁸ Забелешка Николсона, 30. VI 1915; Греј Бјукенену, Бертијеу, Роду, Салису и Де Грацу, Лондон, 1. VII 1915. Исто, 77058/88116. Греј је изјавио италијанском амбасадору да је црногорски корак био „гажење речи”.

¹⁹ Салис Греју, Цетиње, 30. VI 1915. Исто, 77058/87931.

²⁰ Foreign Office 800. vol. 95; текст Радовићеве изјаве од 3. јула 1915. налази се у F. O. 371, 90170/90170.

садржај руске ноте; њима се касније придружила и француска влада. Осмог јула лорд Креве (Crewe), Грејов заменик, упозорио је Радовић да Савезници не признају црногорску акцију и да је она изазвала велику узнемиреност у њиховим редовима.²¹ Нерасположење према црногорској влади добило је нови подстицај након пријема Салисовог телеграма од 9. јула. У њему се преноси изјава генерала Јанковића пуковнику Ц. Филипсу, војном аташеу; Јанковић је тврдио да је поднео оставку због тога што је краљ Никола закључио тајни споразум с Аустро-Угарском и употребио трупе у Албанији против његове наредбе. Салис је додао да је краљ Никола упао трупамa у Албанију уз сагласност Аустро-Угарске, од које је завистан. Краљеву политику је описао као „оружану неутралност“, која може бити од користи непријатељу. То је била тешка оптужба, после које је Ланселот Олифант, саветник у Форин офису, предложио да се „Црна Гора више не сматра савезницом“.²²

Одлучено је да се затражи мишљење Савезника о даљем држању. Греј је изразио спремност британске владе да опозове медицинску мисију др Клемова, прекине превоз резервиста и хране, забрани слање мунџије и оружја и одобравање зајмова.²³ После усаглашавања гледишта, Греј је пристао да задржи мисију др Клемова, настави са превозом резервиста и хране, али је одрекао да се шаље мунџија и одобравају зајмови. Коначно, 28. јула савезнички посланици су влади на Цетињу уручили заједничку ноту у којој су осудили упућивање црногорских трупа у Албанију и одбили да признају окупацију те земље, прихватили тврдњу да је окупација привремена и саопштили да ће будућност Скадра зависити од воље сила.²⁴ У одговору на савезничку ноту, 14. августа, црногорска влада је потврдила спремност да настави борбу с Аустро-Угарском и да су малобројне трупе употребљене у Албанији имале задатак да обезбеде ред и мир.²⁵

Британска влада није показала разумевање за француску попустљивост према Црној Гори. Кад је амбасадор Пол Камбон 7. августа обавестио Форин офис да се због британског става у Црној Гори осећа недостатак пешадијске и артиљеријске мунџије, његово упозорење је оцењено као пристрасно, а Николсон је забележио да „не смемо дозволити да мунџија иде у Црну Гору“. Француска примедба изазвала је оштре реакције и протесте у Форин офису. Греј је наложио Николсону да припреми меморандум у коме ће изнети британски став у погледу

²¹ Further correspondence respecting the affairs of East central Europe, VII (Лондон 1920), 29—30.

²² Салис Греју, Цетиње, 9. VII 1915. F. O. 371, 77058/94459.

²³ Греј амбасадорима Лондон, 16. VII 1915. Исто.

²⁴ Report on Montenegro for 1915.

²⁵ Салис Греју, Цетиње, 15. VIII 1915. F. O. 371, 77058/113648.

француске политике у Црној Гори. Уручио га је 23. августа Комбону. У њему се наводе примери француске подршке црногорској влади и политици у протеклим месецима, чиме се Француској приписивала одговорност за црногорску агресивност у Албанији. Тврдило се да је Црна Гора постигла споразум-договор с Аустро-Угарском и да је све снаге упутила у Албанију. С обзиром на то, британска влада је одбила да помаже у слању оружја и муниције, учествује у одобравању зајмова или олакшава долазак резервиста из САД. „Таква помоћ више користи Аустрији него Савезницима”, тврдило се у меморандуму.²⁶ То је била оштра осуда црногорске, а посредно и француске политике. Раскорак између два савезника изгледао је непремостив.

Већ од првих дана рата британска влада је показивала сумњу у лојалност црногорског двора и владе према Савезницима и тврдила да они одржавају тајне везе с Аустро-Угарском. Током рата такве сумње су се појачавале, а неки поступци краља Николе и владе још више су их подстицали. Салис је писао да је краљ Никола дуго одлагао да прекине преговоре с Аустро-Угарском у августу 1914. године и да их је прекинуо тек кад је био на то принуђен. Црногорске трупе су лако поселе област између Боке Которске и Бара, а команда Ловћенског одреда налазила се у Будви. У септембру 1914. године Салис је тврдио да Црна Гора води двоструку политику и да не жели да води ратне операције против аустроугарских снага. У накнаду за то краљ Никола је очекивао да добије Скадар. У Форин офису су прихватили такве сумње, иако су одлучили да их за неко време занемаре.²⁷ У октобру 1914. године Греј је захтевао од Салиса да приволи црногорску владу да војнички сарађује са Србијом у операцијама против аустроугарских снага, што је Пламенац обећао.

Почетком 1915. године неспоразуми између Савезника и Црне Горе били су разноврсни, а могуће последице далекосежне. Једна од њих била је све распрострањеније уверење да црногорски краљ одржава тајне додире с Аустро-Угарском. У разговорима између савезничких изасланика на Цетињу и министра иностраних дела такве сумње су се постављале као стварне, а постепено су постале јавна тајна. Иако оправдане, оне су превазилазиле реалне оквире. У мају је Салис захтевао да се не прихвате претензије Црне Горе на Скадар, јер ће то довести до слабљења њених активности на северном фронту, а може „почети интриге с Аустро-Угарском у циљу осигурања њене подршке или неутралности према својим плановима”. Греј се сагласио

²⁶ Меморандум, 23. VIII 1915. Исто, 77058/115715. Са његовим садржајем упозната је и руска влада.

²⁷ Салис Греју, Цетиње, 21. IX 1915. Исто, 46533/51613.

са тим.²⁸ Почетком јуна Салис је знао за везе између аустријске команде у Котору и црногорске у Будви, као и разговоре између књаза Петра и мајора Хупке, бившег војног аташеа на Цетињу. Њихови разговори довели су, писао је Салис, до пребацивања црногорских трупа са тога фронта и аустријског мировања. Салис је тврдио да су се преговори водили и у јулу и да је „коначни споразум од 12 тачака потписан и да се налази у Двору”.²⁹ Таква сумњичења, без обзира на Петрове разговоре са Хупком, показала су се неоснованим и неоправданим. Такав уговор није постојао.

Салисова сумњичења подржавана су новим збивањима. Почетком јула Салис је говорио о „широко распрострањеном уверењу да је краљ Никола (био) у договору с Аустро-Угарском”. Штавише, упао је у Албанију уз „очевидну сагласност Аустрије. . . од чије добре воље зависи”,³⁰ Промене на фронту према Србији и аустро-немачка-бугарска офанзива у октобру нису битније променили британски став. У септембру Греј је изјавио да не намерава да пружи подршку Црној Гори, без обзира на све веће тешкоће; ипак, у Форин офису није постојало о томе јединствено мишљење. Салис је стално подстицао неповерење према краљу Николи и његовој политици. Тврдио је да би „краљ склопио уговор сваког тренутка кад би то смео да учини; вероватно да су услови које је нудила Аустро-Угарска већ уређени”.³¹ С друге стране, појединци су сматрали да Црној Гори треба пружати помоћ све док се из ње не повуку српске трупе. Николсон је тражио да се према Црној Гори „не покаже било каква широкогрудост”. Преовладала је Грејова политика. Он је писао Салису: „Колико знамо Црна Гора сад нема никакве потребе и оне за нас ништа не значе, јер нема изгледа да било шта можемо очекивати од Црне Горе. Али, ако то тражи Србија ми ћемо то учинити”.³² Заиста, краљу Николи и влади мало је ко веровао. Кад је Радовић поднео меморандум у коме је тражио подршку британске владе напорима Црне Горе и жалио се на неповерење и сумње у њеног владара, Форин офис је реаговао уздржано. Перси је писао: „Црногорска влада је безнадежна, али је народ са нама”; Клерк је додао: „Догађа-

²⁸ Салис Греју, Цетиње, 9. V 1915; Греј Салису, Лондон, 11. V 1915. Further correspondence concerning affairs of Southeastern Europe, VI, 93.

²⁹ Report on Montenegro for 1915.

³⁰ Салис Греју, Цетиње, 1. VII 1915. Further correspondence concerning affairs of Southeastern Europe, VII, 48.

³¹ Салис Греју, Цетиње, 14. XI 1915. F. O. 371, 152443/177835; Д. Живојиновић, *Савезници и капитулација Црне Горе 1915—1916. године*. Историјски часопис XXI (1974) 192—193.

³² Греј Салису, Лондон, 14. X 1915. Исти, 148416/148416. Средином новембра Греј је обавестио Адмиралитет да ће се помоћ Црној Гори упућивати све док се упућује снабдевање за Србију. Лорд Перси је сматрао да Црну Гору треба помагати јер јој се тако неће дати изговор да закључи сепаратни мир и изађе из рата.

ји нас присиљавају да будемо широкогрудни према Црној Гори". Салису је наложено да то саопшти Радовићу.³³ Британски став није давао никакве наде Црној Гори.

Почетком децембра 1915. године британска дипломатија се суочила са неминовним: закључење примирја, или излазак Црне Горе из рата. Другог децембра краљ Никола је позвао савезничке посланике у двор и обавестио их о уласку српских трупа у Црну Гору, указао на могућност сукоба са војском и становништвом и упозорио да ће ситуација постати критична ако оружје и храна не стигну на време. Салис је краљу Николи приписао одговорност за такво стање и намеру да закључи сепаратни мир с Аустро-Угарском. Салис није ни помислио да одговорност за такво стање припише делимично и Савезницима. Са британске стране отклањао је сваку одговорност, а недостатак материјалне и новчане подршке правдао је различитим разлозима или их прећуткивао. Греј је прихватио Салисове оцене, додавши да „не би био изненађен ако би Црна Гора закључила сепаратни мир". Николсон је тврдио да краљ Никола неће дуго учествовати у „изгубљеној игри”.³⁴

Крајем децембра 1915. године британски став је био потпуно одређен. Он је почивао на два противречним чињеницама: прво, на уверењу да Црна Гора има споразум с Аустро-Угарском и да ће стога изаћи из рата, и, друго, потреби (стратегичкој, политичкој, моралној) да остане у рату. То је дошло до изражаја у меморандуму генерала Френка Тејлора, команданта британске јадранске мисије. У њему се говори о везама између Црне Горе и Аустро-Угарске, неактивности црногорских трупа и другим питањима. Тејлор је сматрао да у Црну Гору не треба слати храну, новац и опрему, пошто није много држао до борбених способности црногорске војске. У Форин офису су изнели различита мишљења, почев од тога да ништа не треба учинити, па до предлога да Црној Гори треба упутити помоћ. „У најгорем случају изгубићемо неколико стотина тона брашна и нешто новца; у најбољем успећемо да одржимо Црну Гору док се стање не промени", писао је Олифант. Такво становиште је превладало, а Греј је то објаснио тврдњом да „ћемо на тај начин ојачати Србијанце на Цетињу да се супротставе жељи краља Николе да закључи сепаратни мир”.³⁵

Такво држање британске владе било је кратковидо и нереално. У Лондону нису схватили да је краљ Никола настојао свим силама да српске трупе што пре напусте Црну Гору како би се избегло насилно свргавање династије. Штавише, британска

³³ Радовић Клерку, Бриндизи, 19. XI 1915. Исто, 152433/180595.

³⁴ Салис је јавио да је „Аустроја позвала краља Николу да донесе одлуку о будућем ставу". Салис Греју, Цетиње, 12. XII 1915. Исто, 153443/189973; Живојиновић, *Савезници и капитулација Црне Горе*, 195.

³⁵ Тејлор Персију, Лондон, 29. XII 1915. Ф. О. 371, 1403/1403.

политика је претила да постигне супротно: задржавање српских трупа у Црној Гори гурало је краља Николу у загрљај Аустро-Угарске, тј. закључењу примирја и изласку из рата. Британска политика је посејала клицу раздора у савезничким редовима и представљала претњу за даље учешће Црне Горе у рату.

Пад Ловћена и утврђених положаја (Кук, Крстац) у јануару 1916. године изазвао је различите реакције у савезничким престоницама. Слично је било и са посланицима на Цетињу. Преовладало је уверење да је до тога дошло због постојања тајног споразума. Салис је свакодневно обавештавао о збивањима, иако није могао да одгонетне шта се заправо збива. Краљ Никола је упозорио Салиса да аустријски напад може угрозити Цетиње и предложио да савезнички посланици напусте град. Салис је одбацио краљев предлог. Тврдио је да Аустријанци напредују без отпора и да су тако заузели важне положаје, док су у Будву ушли после црногорског повлачења. У Форин офису су пратили збивања у Црној Гори са много скептицизма, у уверењу да се ништа добро није могло очекивати.

Појединци су били склони да одговорност за то припишу војним круговима. Олифант је сматрао да је стање у Црној Гори веома забрињавајуће, додавши да се „наши војни кругови због тога много не узбуђују”. Заузеће ловћенског масива и Његуша уверили су га да се стање погоршава. Судбина Црне Горе била је решена; то је био крај: »Montenegro — Finis«, писао је он. Док је Олифант био склон да одговорност за капитулацију припише војним круговима, Греј и Николсон су имали друго објашњење. Они су наставили да беспштедно оптужују краља Николу и црногорску владу за све што се збива. Пад ловћенских висова схватили су као први корак ка капитулацији. Николсон је веровао да је то био први корак „у уклањању Црне Горе са бојног поља”. Оптужио је Италију због пасивног држања, сматрајући да је могла више да учини за Црну Гору. Слично је било са Грејом, који је 13. јануара 1916. године упозорио Ратни комитет да је стање у Црној Гори било „озбиљно” и да се на њу више не може рачунати. У разговору с италијанским амбасадором Греј је изјавио да је „Црна Гора учинила веома мало за савезничку ствар после заузећа Скадра”. Греј је показао склоност да другима припише одговорност за прилике у Црној Гори, како би са себе уклонио сваку сумњу. Ароганцијом је прикривао неуспех своје политике.³⁶

Појединци су схватили, и признали, тешке последице црногорске капитулације. Олифант је писао да ће „капитулација бити тежак ударца за савезничке владе ако оне икад одлуче да воде офанзивно операције на Балкану”. Уистину, противречне

³⁶ Живојиновић, *Савезници и капитулација Црне Горе*, 202—203.

оцене и потреба да се прикрије британска одговорност за збивања у Црној Гори навели су премијера Херберта Асквита да 10. јануара 1916. године изјави у Доњему дому да ће Велика Британија наставити да се бори свим силама све док се не обнове Белгија, Србија и Црна Гора.³⁷ То је био привремени, брзоплетни корак, који, показало се убрзо, није одговарао правом расположењу политичара, војника и дипломата Велике Британије. То није била чврста обавеза, већ изнуђени корак замишљен у циљу да се подстакне црногорски отпор и умири јавно мњење све док се српске трупе не повуку из Црне Горе.

II

Капитулација црногорске војске и бекство краља Николе и дела владе у Италију подстакли су размишљања и олакшали уобличавање политике према Црној Гори у будућности. Већ од првих дана рата у круговима Форин офиса често се разматрало питање Црне Горе и њеног опстанка као независне државе. Салис је стално подстицао такве склоности, а слични подстицаји долазили су из Рима, Ниша, Драча. Већ у пролеће 1915. године запажају се први знаци да се у Форин офису размишљало о уједињењу Србије и Црне Горе. Греј је писао амбасадору у Петрограду: „Ваља приметити да ће за неколико година бити створена велика словенска држава у којој ће Србија и Црна Гора бити уједињене, и која ће бити снажнија противница Италији него Аустрија”.³⁸ Потоња збивања, а нарочито заузеће Скадра, још више су подстакли такве склоности. У септембру 1915. године Греј је писао амбасадору у Паризу да британска влада нема намеру да пружа подршку Црној Гори.³⁹ У суштини, то је значило уздржавање од пружања помоћи краљу Николи и династији Петровића-Његоша.

Заиста, нерасположење и неповерење према краљу Николи, његовој династији и политици постајали су све очевиднији. Амбасадор у Риму, сер Ренел Род, описао је краља Николу као „последњег романтичног владара Европе”; после одласка из Црне Горе прешао је у Европу и ту постао „пензионер”.⁴⁰ Родова истовремено саркастична и невина опаска прикривала је његово право расположење према краљу Николи. У писму Греју, Род је тврдио да је црногорски суверен био „жртва своје

³⁷ Parliamentary Debates, 11. I 1916. године.

³⁸ Греј Бјукенену, Лондон, 27. III 1917. F. O. 371, 2507/35975: V. H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914—1918* (Oxford 1971), 23.

³⁹ K. J. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe 1914—1918*. (Cambridge 1976), 232.

⁴⁰ Sir J. Rennell Rodd, *Social and Diplomatic Memoirs (Third Series) 1902—1919* (Лондон 1925), 281.

сопствене дволичности” и да је морао да „бежи из земље због страха од побуне”.⁴¹ Николсон је политику краља Николе описао као „непромишљену”, а слични су били и коментари других функционера.

Таква расположења брзо су дошла до изражаја. Почетком марта 1916. године посланик Вилијам Бул поставио је влади питање да ли намерава да са Црном Гором поступити на исти начин као са Белгијом и Србијом, тј. да ли ће радити на њеној обнови после рата. Одговор који је припремио сер Ерик Драмонд, Грејов секретар, био је драстичан „Црна Гора, свакако не заслужује иста обећања која су дата Србији и Белгији”, писао је он. Његове речи откривају права расположења и намере, па је као таква изјава била непогодна за објављивање. Уместо тога, одлучено је да Дејвид Лојд Џорџ, члан владе, изјави да „Савезници неће занемарити Црну Гору приликом коначног решења ратних питања”. Циљ изјаве био је да умири јавно мњење, иако она владу није обавезивала да ради на обнови суверене Црне Горе. Уздржаност и неискреност према краљу Николи и његовој влади били су очевидни; такав став представљао је основну особину британске политике према Црној Гори током рата.⁴²

Такве склоности потврђене су у неколико наврата током лета 1916. године, а помињало се и оно најгоре — забрана повратка династије Петровића-Његоша у Црну Гору после завршетка рата. По доласку краља Николе и владе у Француску поставило се питање да ли Салис треба да им се придружи у Лиону и Бордоу. Након извесног оклевања Греј је одобрио да Салис прати краља и владу Црне Горе, иако је у међувремену био постављен за посланика у Ватикану. Тиме је отворено питање његовог наследника. О томе се водила широка размена мишљења. У Форин офису је преовладало уверење да је „због држања краља Николе именоване Салисовог наследника било непожељно”. Предлагало се да се везе са црногорским двором и владом одржавају преко британских конзула. Кад је одлучено да се седиште црногорске владе премести у Неј крај Париза, речено је да се послови са њом одржавају преко амбасаде у Паризу. Закључено је да не постоје разлози да се постави нови посланик, већ да њих обавља отправник послова. То је био рђав знак. Неко време ту дужност је обављао Чарлс Гренвил, а потом Џорџ Грахам.⁴³ Именовање Андрије Радовића за председника црногорске владе, почетком јуна 1916. године, и све што је томе претходило (покушај Аустро-Угарске да преко Шпаније ступи у додир са кра-

⁴¹ Живојиновић, *Савезници и капитулација Црне Горе*, 215.

⁴² Исто, 220.

⁴³ Греј Бертијеу, Лондон, 23. IX 1916; Бертије Греју, Париз, 25. IX 1916. Ф. О. 371, 184280/193986. Да би се томе дало што мање значаја Салису је наложено да о томе усмено обавести краља Николу.

љем Николом, изјава којом се дезавуише делатност књаза Мирка у Црној Гори) навели су Персија да забележи: „Црногорски двор и влада у Бордоу не играју много честиту и достојанствену улогу, па стога са њима не треба поступати са много уважавања”.⁴⁴ Било је очевидно да је углед краља Николе и његових министара у Лондону веома низак.

У јуну 1916. године потврдиле су се најгоре сумње у погледу става Форин офиса према Црној Гори. Едит Дуран, стари зналац Црне Горе и краља Николе, осврнула се на збивања у вези са Црном Гором; оптужила је краља Николу за све што се догодило и закључила да се „та породица (Петровићи) више никад неће вратити у Црну Гору”. Њен став наишао је на потпуно одобравање у Форин офису. Осврћући се на њено писмо, Олифант је забележио: „Ово писмо понавља многе ствари које знамо, а то је да се садашњој династији више никад неће допустити да влада у Црној Гори”. У Форин офису су били наклоњени уклањању Петровића са престола Црне Горе, иако још није било јасно каква ће бити њена будућност.⁴⁵ Олифантове речи потврдио је и амбасадор Бertiје. Он је почетком септембра 1916. године писао да „наши представници неће имати прилику да подрже краља Црне Горе, који је покушао да изневери... савезничку ствар у корист Аустријанаца”.⁴⁶ Уверење да је краљ Никола починио издају одредило је британски став према будућности Црне Горе.

Врло брзо, заправо истовремено, показало се какво се решење предвиђало за Црну Гору. Оно није ни мало повољно по династију Петровића. У меморандуму Форин офиса, припремљеном на Асквитов захтев, о начину решавања територијалних питања у Европи после завршетка рата, проблем Црне Горе нашао је видно место. У намери да се дође до одговора на питање да ли Црну Гору треба обновити као независну државу, извршена је анализа политике краља Николе од почетка рата до капитулације. У њој се указивало да је она била крајње дволична и непријатељска према Савезницима. Изражавало се уверење да су краљ Никола и његови министри одржавали везе са Централним силама. „Краљ не заслужује да Савезници имају обзира према њему; по нашем мишљењу, након таквог држања, његов повратак или повратак његове породице треба избегавати и, колико год је могуће, спречити”. Износили су се привредни и други разлози. „Таква држава неће бити у стању да се издржава и живеће од милосрђа великих сила”. Такође се наводи да Црна Гора неће имати никакву корисну сврху. У закључку се наглашавала потреба да се као дугорочна политика по-

⁴⁴ Забелешка Персија. F. F. 371, 741/119951.

⁴⁵ Живојиновић, *Савезници и капитулација Црне Горе*, 220—221.

⁴⁶ Calder, н. д. 232.

држава припајање Црне Горе Србији.⁴⁷ Тиме је Форин офис уобличио дугорочну политику према овом питању, иако је она дуго остала у тајности.

Таква политика дошла је до изражаја у многим приликама и питањима током рата. Нерасположење према краљу Николи, његовим министрима и синовима и политици показивало се од обичних до изузетно значајних питања. Кад је у лето 1916. године црногорска влада захтевала да Савезници почну с исплатом раније обећаног зајма, у Форин офису су заузели негативан став. Греј није видео разлог да се зајам исплаћује, додавши да Црна Гора није играла никакву улогу у рату. Слично становиште имао је и лорд Хардинг, нови подсекретар у Форин офису.⁴⁸ Уопште, питање исплате зајма и субвенције повлачило се до краја рата. Током 1917. године дошло је до спора између британске и француске владе у питању трошкова за ратни материјал испоручен Црној Гори и износа субвенција. Британска влада је одбацила захтев из Неја да се дозволи расписивање црногорског зајма у Енглеској, предложила, а то је и прихваћено, да се месечна субвенција смањи на 200.000 франака и одложила пребијање узајамних трошкова са Француском.⁴⁹ Питање уредних уплата субвенција постављали су поједини посланици у Доњем дому, што је изазвало велико незадовољство међу функционерима Форин офиса. Британске месечне уплате долазиле су неуредно, што је доводило до честих приговора од стране краља Николе и председника нејске владе Евгенија Поповића. Преовладало је уверење да оном чија судбина није сигурна — треба плаћати што мање.

Крајем августа 1916. године Радовић је доставио свој предлог о уједињењу Црне Горе и Србије. У њему се предвиђало да једна династија смењује другу на престолу нове државе. Радовић је предвиђао обнову Црне Горе, што је оправдавао потребом уважавања личности краља Николе. Штавише, тражио је и територијално проширење (до Неретве, део Херцеговине, Дубровник, Боку Которску и Скадар). Сиромаштво ових области повећало би жељу народа да се што пре уједини са Србијом. С обзиром на протекле догађаје биће тешко владати тим народом; потом ће доћи до политичког и војничког уједињења са Србијом. Радовићев предлог примљен је уздржано у Форин офису.

⁴⁷ Текст меморандума у David Lloyd George, *The Truth about the Peace Treaties*, I—II (Лондон 1938), J, 36—38; Живојиновић, *Савезници и капитулација*..., 221. У меморандуму Ралфа Пецета и Вилијама Тирела, функционера Форин офиса, указивало се на неоправданост обнове Црне Горе као независне државе. Calder, н. д., 94—95; Rothwel, н. д., 42—43.

⁴⁸ Белешка Греја и Хардинга на ноти црногорске владе од 4. VII 1916. F. O. 371, 5921/134401.

⁴⁹ Види документе размењене између Форин офиса, министарства финансија и француске амбасаде у Лондону. Исто, 6933/58988, 106606, 133361, 135345.

су. Олифант је приметио да је предлог повољан по краља Николу и да га стога треба занемарити.⁵⁰

Оставка Асквитове владе, у децембру 1916. године, није довела до промене британске политике. Нова влада Лојда Џорџа, у којој је министарство иностраних послова преузео Артур Балфур, приступила је одлучнијем вођењу рата и уобличавању ратних циљева. Став према Црној Гори показивао је да будућност династије Петровића постаје све безизгледнија и мрачнија. То се потврдило у многим приликама. Кад је почетком 1917. године војна обавештајна служба сазнала о наводним везама између краља Николе и Аустро-Угарске преко Швајцарске, у Форин офису су показали свој став. У питању је био предлог о стварању југословенске државе на чијем престолу би се налазио књаз Мирко, син краља Николе. Таква творевина је за британску владу била неприхватљива. „Другим речима”, писало је у меморандуму, „црногорску династију, упркос отпора Италије, треба уклонити”.⁵¹ У анализи политичке и војне ситуације, у марту 1917. године, лорд Хардинг је тврдио да се Бугарска може извући из рата уступањима Србије у Македонији. Србија би се могла придобити и територијални губици надокнадити „припајањем Црне Горе и анексијом делова Босне и Херцеговине”. Предлог није садржавао ништа ново и представљао је нови пример британске подршке идеји Велике Србије. У јулу 1917. године лорд Роберт Сесил, заменик министра иностраних послова, потврдио је у меморандуму упућеном Ратном кабинету намеру владе да подржи предлог да се Црна Гора припоји Србији.⁵²

У складу са таквим ставом није било необично што је британска влада настојала да спречи учешће црногорских представника на савезничким конференцијама и скуповима. У јулу 1917. године краљ Никола је упозорио британску владу да очекује, као и остале балканске владе, позив црногорском делегату да учествује на савезничкој конференцији о Балкану у Паризу. У Форин офису су такав захтев сматрали „апсурдним”, а Харолд Николсон је забележио да учешће Црне Горе на конференцији сматра непотребним; у одговору Грахаму наводило се да Црна Гора није позвана пошто ће се на конференцији разговарати о вођењу рата, а не о територијалним компензацијама.⁵³

⁵⁰ Меморандум Радовића, 31. VIII 1916. Исто 195116/195116.

⁵¹ Меморандум војне обавештајне службе, 12. II 1917. Исто, 34053/34053; Живојиновић, *Велика Британија и проблем Црне Горе 1914—1918.* године. *Balkanica VIII* (Београд 1977), 510.

⁵² Меморандум лорда Сесила, 10. VII 1917. *F. O. 800, vol. 214*; месец дана раније краљ Никола је изјавио Грахаму жељу да му британска влада пружи заштиту. У Форин офису су одлучили да на тај захтев не треба ни одговорити. Живојиновић, *Велика Британија и проблем Црне Горе*, 511.

⁵³ Грахам Балфур, Париз, 21. VII 1917; Балфур Грахаму, Лондон, 23. VII 1917. *F. O. 371, 134672/144175.*

Британска влада је прихватила да делегат Црне Горе учествује у раду конференције, иако је то била чиста формалност. Кад је нејска влада захтевала да јој се доставе записници са конференције, Бертије и Балфур су заузели негативан став. Балфур је закључио да је „боље да се записници не упуते влади Црне Горе”.⁵⁴

На сличан пријем наишао је предлог нејске владе да се именује црногорски посланик у Лондону. У мају 1917. године незванични црногорски агент у Енглеској Александар Девин упутио је Форин офису захтев да се отвори поштанство Црне Горе у Енглеској. У Форин офису су одбацили захтев, сматрајући да је то непотребна обавеза, док је лорд Сесил изјавио да „више не жели да разговара о том питању”. Нови Девинов захтев дошао је почетком септембра 1917. године, али је наишао на исти одговор. Лорд Хардинг је забележио да „ми не желимо много општења са краљем Николом и његовом такозваном владом”. У одговору Девину речено је да Форин офис не види потребу за именовањем црногорског посланика у Лондону.⁵⁵

Да је британска влада желела да онемогући Црну Гору да осигура подршку на другој страни и тако умањи своју зависност од европских савезника сведочи и њено настојање да владу САД приволи да нејској влади не одобри зајам за обнову земље. У мају 1917. године савезничка дипломатија је сазнала за такву намеру нејске владе, па је предузела кораке да је спречи. Колвил Беркли, отправник послова британске амбасаде у Вашингтону, упозорио је Стејт Департмент да су владе Велике Британије и Француске биле против тога и да оне снабдевају нејску владу потребним средствима. Црногорски захтев за зајмом од сто милиона франака наишао је на негативан пријем код америчке владе. Као разлог наведено је да Црна Гора не испуњава услове које предвиђа закон донет 24. априла 1917. године, да нема акредитованог посланика у Вашингтону и да се њене снаге не боре против Немачке. Одлука владе САД ставила је нејску владу на милост и немилост Велике Британије и Француске и зависност од Италије. То је био још један корак ка изоловању Црне Горе и подређивању њене будућности политичким тежњама и циљевима Италије.⁵⁶

Прихватање Крфске декларације (20. јули 1917) изазвало је нову забринутост у Неју и показало право расположење

⁵⁴ Бертије Балфур, Париз, 3. IX 1917; Балфур Бертијеу, Лондон, 12. IX 1917. Исто, 165800/173331.

⁵⁵ Д. Живојиновић, *Александар Девин, браниоц независне Црне Горе у англосаксонском свету 1916—1920. године*. Гласник Цетињских музеја 3 (1970) 126—129.

⁵⁶ Д. Живојиновић, *Планови нејске владе за привредну рехабилитацију Црне Горе 1917—1922. године*. Гласник Цетињских музеја 1 (1968) 32—38.

Форин офиса. Декларација и прокламација Црногорског одбора за народно уједињење, на челу са Радовићем, подстакле су нову иницијативу у Неју. У Форин офису су прокламацију Црногорског одбора примили као „важну и ауторитативну изјаву”, иако су се ограничили да потврде њен пријем.⁵⁷ Истовремено, Девин је упутио дуги меморандум под насловом „Случај Црне Горе”, у коме је изнео многе оправдане примедбе на политику Савезника укључујући и Велику Британију, према Црној Гори. Тврдио је да се династија Петровића намерно омаловажава и да је то начин да се укљони са престола; британска влада није требало да се меша у то питање. У Форин офису су одлучили да Девиновом меморандуму не поклоне никакву пажњу и мирно пређу преко његових упозорења. То није био коректан поступак према Црној Гори и њеном владару, иако такво држање није било ништа ново.⁵⁸

Одсуство реалне процене стања и политике, као и наглашене територијалне претензије изношене у тренуцима кад је и само постојање независне Црне Горе у будућности било сасвим неизвесно, откривају право стање духова на црногорском двору и међу емиграцијом окупљеном око њега. Пошто је краљ Никола задржао за себе право да ради на територијалном проширењу Црне Горе, његови предлози наилазили су на још оштрији отпор. То је дошло до изражаја кад је он доставио дуг меморандум о територијалним претензијама Црне Горе после рата. То је био његов одговор на Крфску декларацију, план који је показивао како је краљ настојао да реши критичну ситуацију у којој се нашао. У меморандуму су се износили историја борбе Црне Горе против Турака, њене жртве, културна достигнућа, демократски дух, поступци Савезника у прошлости, губици у рату и намера да издржи до краја у њему. Најзад, у циљу да обнови земљу, ојача привреду и обезбеди будућност, краљ је тражио да Црна Гора добије Скадар и Медову, део Босне до Романије, Херцеговину са Мостаром, обалу до Неретве са Дубровником, чиме би стекла обалу од ушћа Дрима до Неретве, укључујући Боку Которску. Краљеви захтеви наишли су на подсмех и одбијање. Николсон је сматрао да преко њих треба прећи ћутке; Клерк је приметио да краљеви захтеви треба да удвоструче територију Црне Горе и да су „потпуно неприхватљиви, највећим делом због постојања разних уговорних обавеза”. Додао је да је читав меморандум „типичан за његовог краљевског аутора” и да му треба само захвалити.⁵⁹ Краљеви захтеви били су неприхватљиви добрим делом зато што се британска влада сагласила да се неки делови доделе Србији.

⁵⁷ Радовић Балфур, Париз, 16. VIII 1917. Ф. О. 371, 119339/162723.

⁵⁸ Живојиновић, *Александар Девин...*, 127—128.

⁵⁹ Грахам Балфур, Париз, 27. IX 1917. Прилог: меморандум краља Николе, без датума, Ф. О. 371, 189486/189486.

На одлучно одбијање наишао је и захтев нејске владе да се формира црногорски пук. У децембру 1917. године Девин је упутио други меморандум у коме је изнео проблеме прикупљања црногорских поданика-избеглица за војну службу. Српској влади, која држи Црногорце у Солуну и присиљава их да служе у српској војсци, приписао је одговорност што пук већ није створен. Тврдио је да има две хиљаде Црногораца који желе да служе у пуку и питао да ли британска влада одобрава његово стварање. После дуже размене мишљење са војним и дипломатским круговима, Николсон, Олифант и Роланд Грахам видели су у Девиновом писму намеру да „искористи сваку прилику да себе истакне”. Почетком јануара 1918. године Министарство рата и Форин офис сагласили су се да не треба предузимати никакве кораке у вези са стварањем црногорског пука. Потоња посета Ника Хајдуковића, министра нејске владе, Енглеској доживела је неуспех.⁶⁰

У јануару 1918. године Девин је у дугом меморандуму навео многе негативне поступке британске владе према Црној Гори и њеном владару. Посебно се задржао на питању исплате субвенција. Тврдио је да британска влада није плаћала свој део од маја 1917. године, што је нејској влади стварало многе тешкоће. „Црна Гора мора да прима субвенције ако жели да опстане као држава”, писао је Девин. На крају, тражио је да британска влада измени став и исправи неправде почињене према Црној Гори у прошлости.⁶¹ Оправдани приговори на држање британске владе према Црној Гори изазвали су мешовите реакције у Форин офису. Одлучено је да Николсон припреми меморандум о проблему Црне Горе, зато што је то питање могло да постане предмет дискусије у јавности. У меморандуму Николсона изнет је став Велике Британије према краљу Николи и политици Црне Горе у току рата. То је било понављање познатих чињеница. Краљ Никола је приказан као главни кривац за све што се догодило; Николсон је тврдио да он „неславно представља” народ у Црној Гори. Николсон је подржао оне снаге које желе уједињење Црне Горе са Србијом. „Ми ћемо поздравити такво решење, али не желимо да га наметнемо... О будућности Црне Горе мора да одлучи сам народ Црне Горе”. Николсонов меморандум показује да је британска политика према Црној Гори била у великој мери одређена неповерењем према краљу Николи и његовој политици у прошлости.⁶²

⁶⁰ Живојиновић, *Александар Девин...*, 132—133, 138—139.

⁶¹ Девин Сесилу, Винчестер, 26. I 1918; Живојиновић, исто, 135.

⁶² Анализа Девизног меморандума под насловом „Црногорске жалбе”. пов. 8. II 1918 у Живојиновић, исто, 136—138.

Непосредно пре настанка тог документа Ратни кабинет је донео одлуку о судбини Црне Горе. Томе је претходила опширна размена гледишта унутар кабинета, у Форин офису и јавности. У септембру 1917. године Вилијам Тирел, функционер Форин офиса, припремио је дуг меморандум о балканским државама у коме се залагао за споразум између Србије и Бугарске. Србија би требало да добије Босну и Херцеговину, Котор и Црну Гору. Припајање Црне Горе образлагао је чињеницом да су житељи Црне Горе били „планински огранак српског народа”. У децембру у Форин офису је преовладало становиште да се Србија мора обновити и проширити Црном Гором. Расправа унутар Форин офиса и захтев Лабуристичке странке да британска влада уобличи своје ратне циљеве довели су до широке расправе унутар Ратног кабинета. На састанку одржаном 3. јануара 1918. године расправљало се, између осталог, о Црној Гори. Том приликом је донета одлука да би најбоље решење тога питања било да се „Црна Гора припоји Србији”. Истовремено, закључено је да се Црна Гора не спомиње у говору Лојда Џорџа.⁶³ То је представљало коначну одлуку, у ствари потврду дотадашње политике. Она ће се проводити, иако не потпуно доследно, до краја рата. Важно је истаћи да Ратни кабинет није предвиђао могућност да се испита расположење народа у Црној Гори, како је предложио Николсон. Одлука Ратног кабинета појачала је противречности у политици, иако су оне, због постојеће ситуације, биле неминовне.

Од тада па до краја рата држање британске владе било је у оквирима политике одређене у Ратном кабинету. Треба напоменути да већина бирократа у Форин офису није била упозната са одлуком Ратног кабинета, иако је водила политику у складу са њом. Кад је британска влада одлучила, у мају 1918. године, да подржи стварање југословенске државе, слобода акције у односу на остале Савезнике значајно је порасла. То се пре свега односило на Италију, која се сматрала заштитницом краља Николе и независне Црне Горе. У јуну 1918. године лорд Хардинг је саопштио италијанском амбасадору Гуљелму Импереријалију да етнички, географски и економски разлози указују да даље постојање независне Црне Горе нема никакво оправдање.⁶⁴ То није била никаква новина за Италијане. Одмах потом британска влада је још једанпут уложила напор да онемогући отварање црногорског посланства у Вашингтону. У томе је имала пуну подршку Француске и Србије. У Форин офису су тврдили да ће црногорски посланик бити агент и пропагандиста

⁶³ C. J. Lowe and M. L. Dockrill, *The Mirage of Power. British Foreign Policy 1902—1922*, I—III (London 1972), III, 605.

⁶⁴ Живојиновић, *Велика Британија и проблем Црне Горе*, 514.

краља Николе и његове династије, а за то ће се трошити савезнички новац. „Пошто ће сва пропаганда бити искључиво за Петровиће и као таква ће бити анти-национална, анти-југословенска и анти-савезничка, то нема никаквог смисла”, писао је Николсон. Закључено је да посланство није потребно, па се од владе САД захтевало да не дозволи његово отварање. Иако је било сувише касно да се америчка одлука преиначи, успех је био осигуран. Почетком августа 1918. године Вилијам Филипс, помоћник државног секретара, саопштио је британској и француској амбасади у Вашингтону да не треба да брину за успех делатности др Анта Гвозденовића, црногорског посланика. Тако је и било, па је Гвозденовићево присуство у САД остало пука формалност.⁶⁵

Кад је у јулу 1918. године краљ Никола изразио жељу да посети Енглеску, у Форин офису су заузели крајње одбојан став. Николсон је забележио да је посета „крајње непожељна”, иако је имао тешкоћа да пронађе убедљиве разлоге за одбијање. До посете није никад дошло.⁶⁶

Скоро истовремено, у Форин офису је начињен нови корак у уобличавању британског става према црногорском проблему. До тога је дошло кад је амбасадор у Паризу лорд Дерби упозорио на рђаво поступање француске владе према црногорском суверену и влади у Неју; питао је да ли треба нешто учинити с тим у вези. Размена мишљења показала је да Форин офис жели да сачека исход плебисцита у Црној Гори пре него што донесе коначну одлуку. То је било у раскораку са одлуком Ратног кабинета, који није предвиђао могућност претходног изјашњавања становништва. У одговору Дербију потврђено је да је британска политика према краљу и влади Црне Горе уздржана и сумњичава. Изражена је сумња да краљ Никола и његови министри представљају народ Црне Горе и да желе да раде за његове интересе. Краљ Никола и влада нису уживали поверење или наклоност већине Црногораца, па је Црногорски одбор са Радовићем на челу представљао прави израз расположења и тежњи највећег броја становника те земље. У Форин офису су правили разлику између краља Николе и Црногораца. Због тога је умањен износ субвенција, чиме је умањена и могућност краља Николе да води династичку пропаганду. Што се тиче будућности Црне Горе, истицало се да краљеви интереси и начела нису у складу са националним идеалима и начелима на

⁶⁵ Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за опстанак: отварање црногорског посланства у Вашингтону, 1917—1918. године*. Гласник Цетињских музеја 5 (1972) 104—108.

⁶⁶ Грахам Хардингу, Париз, 20. VII 1918; Хардинг Грахаму, Лондон, 26. VII 1918. F. O. 371, 127070/127070.

којима се жели решити балканско питање. Пошто британска влада подржава стварање југословенске државе, независна Црна Гора не би могла да опстане.⁶⁷ Такав приступ био је последица измењених услова и политике према решењу балканских, а посебно југословенског питања. У британској политици све приметније место заузима начело народности и уверење да оно треба да се што доследније примењује. Отуда преовлађује намера да житељи Црне Горе, као део српске нације, треба да нађу место у новој држави.

Намера британске владе да својим ставом не омета политику уједињења добила је потврду у јесен 1918. године. Кад је у октобру нејска влада упозорила на опасност која прети од уласка савезничких, међу којима и српских, трупа у Црну Гору, у Форин офису су одлучили да остану по страни. Ален Липер, територијални експерт, приметио је да „с обзиром на ширење југословенске идеје, службени црногорски протести су потпуно застарели”. На захтев из Неја није пружан никакав одговор.⁶⁸ После уласка савезничких трупа у Црну Гору, нејска влада је упутила оштар протест против присуства српских трупа и политике која је угрожавала постојање Црне Горе као независне државе. У Форин офису су схватили сву деликатност политике уједињења Србије и Црне Горе. Николсон се залагао да се коначна одлука донесе пошто народ у Црној Гори добије прилику да се слободно изјасни. Сматрао је да није прихватљиво да Србијанци припремају уједињење док се краљ Никола налази у Паризу „као заробљеник”. Упркос томе, Роналд Грахам је сматрао да је боље да британска влада остане по страни, у уверењу да ће питање Црне Горе бити решено на мировној конференцији. Велика Британија није имала разлога да се супротстави уласку Црне Горе у југословенску државу. То је представљало зелено светло, потврду раније политике.⁶⁹

*
*   *
*

Британска политика према Црној Гори била је, великим делом, условљена и одређена уверењем да је краљ Никола био неискрен савезник, да је одржавао тајне везе са Централним силама, да се није искрено борио и да је од почетка рата радио

⁶⁷ Балфур Дербију, 30. VII 1918. Исто, 7420/123820; Живојиновић, *Велика Британија и проблем Црне Горе*, 515.

⁶⁸ Грахам Балфур, Париз, 17. X 1918. Ф. О. 371, 7420/175679.

⁶⁹ Исти истом, Париз, 5. XI 1918. Исто, 7420/184884.

на томе да Црну Гору извуче из рата. Неповерење према старом владару и његовој династији било је потпуно, иако не увек оправдано. Својом политиком и држањем британска влада је допринела изоловању Црне Горе и слабљењу њеног борбеног морала и отпора. Поред овог, постојали су и други разлози. Повремено се указивало да опстанак независне Црне Горе нема економског оправдања, да она треба да се уједини са Србијом пошто је у питању један народ и зато што уједињење подржава већина становништва. Све док је британска влада подржавала идеју о „Великој Србији”, сматрало се да Црна Гора треба да јој се припоји као компензација; кад је прихваћена идеја о стварању југословенске државе, британски став је био да би независна Црна Гора представљала анахронизам који би у будућности реметио мир на Балкану.

Својом одлуком да подржи уједињење Црне Горе са Србијом Велика Британија је иступила против начела легитимитета. Тиме је пружила подршку начелу народности и његовој афирмацији на Балкану.